

Олексій ЧІРКАЛОВ

кандидат історичних наук,

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1939-8322>

Електронна пошта: aleksejcirikalov@gmail.com

ОСНОВНІ НАПРЯМИ, ТЕНДЕНЦІЇ І ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА З ПІДГОТОВКИ І ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬК (СИЛ) В ЕВАКУАЦІЇ МОРЕМ У ВОЄННИХ КОНФЛІКТАХ ХХ — ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХІ СТОРІЧЧЯ

У статті на підставі аналізу евакуації військ (сил) морем у воєнних конфліктах ХХ — першої чверті ХХІ сторіччя автор виявив та обґрунтував найбільш значущі тенденції та закономірності розвитку воєнного мистецтва з підготовки і застосування військ (сил) у таких операціях (діях), що можуть бути покладені в основу бачення подальших перспектив її розвитку. Також із урахуванням досвіду підготовки, ходу та результатів евакуації військ (сил) морем в означений період визначені основні напрями розвитку воєнного мистецтва з цих питань.

Ключові слова: евакуація військ (сил), воєнне мистецтво, закономірності воєнного мистецтва, застосування військ (сил), підготовка військ (сил), тенденції воєнного мистецтва, збройні сили, операція, операція з евакуації, дії з евакуації, способи, форми.

Постановка проблеми. В умовах широко-масштабної збройної агресії Російської Федерації проти України особливої актуальності набули розуміння та усвідомлення військовими фахівцями воєнно-історичного досвіду, уміння творчо його використовувати у бойовій підготовці та вирішенні бойових завдань. У цьому контексті важливого значення має досвід підготовки і застосування військ (сил) у міжвидових (міжвидомчих, коаліційних) операціях (діях), до яких відноситься евакуація військ (сил) морем. Водночас, для професійного вирішення поставлених завдань, особливо у складних умовах бойової обстановки, перед військовими фахівцями постає необхідність прогнозувати можливий розвиток подій у майбутньому, що вимагає від них чіткого розуміння тенденцій та закономірностей розвитку воєнного мистецтва.

Аналіз основних досліджень і публікацій вітчизняних і зарубіжних дослідників з історії воєнного мистецтва у воєнних конфліктах ХХ — першої чверті ХХІ ст. (Ачкасов, Н. Б. 2018; Горшков, С. Г. 1979; Дузь-Крытченко, О. П., Пунда, Ю. В. & Грищенко, В. П. 2022; Ларионов, В. В., Антонов, И. Я. & Выродов, Н. А. 1987; Лисенко, О., Грицюк, В., Голубко, В. & Кривизюк, Л. 2019; Мандрагеля, В. 2003). Сидоров, С. В., Фурман, І. І. & Резнік, В. І. 2013; Телелим, В. М., Загорка, О. М. & Стрижевський, В. В.

2012; Толубко, В. Б., Бут, Ю. І. & Косевцов, В. О. 2002) свідчить, що в них, головним чином, акцентується увага на виявленні основних тенденцій розвитку воєнного мистецтва сучасності з виділенням наважливіших соціально-економічних, політичних, духовних та інших складових підготовки і ведення міжвидових (міжвидомчих, коаліційних) операцій (дій). Водночас, вивчення тенденцій та закономірностей розвитку воєнного мистецтва, пов'язаних із евакуацією військ (сил) морем, залишилося поза увагою дослідників та не стало предметом цілісного, ґрунтовного й об'єктивного воєнно-історичного дослідження. У підсумку, вивчення зазначеної проблематики має як практичне, так і науково-теоретичне значення.

Таким чином, **метою статті** автор вважає виявлення основних напрямів, тенденцій і закономірностей розвитку воєнного мистецтва з підготовки і застосування військ (сил) в евакуації морем у воєнних конфліктах ХХ — першої чверті ХХІ сторіччя.

Виклад основного матеріалу. Як показує досвід евакуації військ (сил) морем у воєнних конфліктах ХХ — першої чверті ХХІ сторіччя, розвиток воєнного мистецтва з підготовки і застосування військ (сил) у таких операціях (діях) здійснювався залежно від змін, що відбувалися у соціально-політичній, воєнно-економічній

сферах, а також зростання рівня науково-технічного прогресу. Крім цього, на цей процес впливала низка об'єктивних і суб'єктивних факторів, зокрема воєнно-стратегічні та військово-технічні, загальна спрямованість державної політики та воєнної доктрини країни, її геополітичне положення та фізико-географічні умови театру воєнних дій (ТВД), стан воєнної науки і науково-виробничих технологій, рівень розвитку засобів збройної боротьби, спроможності збройних сил.

Аналіз евакуації військ (сил) морем у воєнних конфліктах ХХ — першої чверті ХХІ сторіччя дав змогу виявити основні напрями розвитку воєнного мистецтва з підготовки і застосування військ (сил) у таких операціях (діях):

удосконалення існуючих та створення нових елементів оперативної побудови та бойових порядків у результаті появи та широкого застосування нових бойових сил та засобів;

удосконалення існуючих та створення нових видів оперативного (бойового) забезпечення у результаті появи нових та модернізації існуючих зразків озброєння і військової техніки та їх широкого застосування;

удосконалення системи управління військами (силами) в евакуації морем у результаті поглиблення її інтеграції, децентралізації та адаптивності.

Закономірності розвитку воєнного мистецтва з підготовки і застосування військ (сил) в евакуації морем в означений період проявлялися у вигляді тенденцій, що становлять основну лінію її розвитку та пізнавалися переважно через аналіз виникаючих ситуацій у ході протиборства сторін із застосуванням військової сили у таких операціях (діях).

Спираючись на результати аналізу евакуації військ (сил) морем у період, що досліджується, і напрямів їх трансформації, автор виявив стійкі тенденції.

Перша тенденція визначає посилення взаємозв'язку між розвитком воєнно-стратегічної та воєнно-політичної обстановки і метою евакуації військ (сил) морем. Варто зазначити, що в цей період мета евакуації за своїм характером та контекстом могла бути різною. Так, евакуація військ (сил) Антанти під час Громадянської війни у Росії і воєнної інтервенції (1917–1922) з Одеси, Мурманська, Архангельська, Владивостока, узбережжя Кавказа мала за мету передусім збереження морально-психологічного стану військ (сил) в умовах негативних політичних та соціальних

змін в обстановці. У переважній більшості розглянутих автором епізодів евакуація військ (сил) реалізовувалася унаслідок негативного розвитку воєнно-стратегічної обстановки на ТВД, але з різною метою:

запобігання втрати військами (силами) боєздатності через втрату військами (силами) боєздатності за умов, коли не було можливості наявними силами та засобами утримувати зайняті райони (рубежі) та існувала реальна загроза їх оточення і знищення противником (евакуація військ (сил) Збройних сил Півдня Росії у 1919–1920 рр., союзників з Дюнкерка та південно-західного узбережжя Франції, радянських військ (сил) з Лібави, Таллінна, Севастополя та Керчі, німецьких військ (сил) та їх союзників з Тунісу, Сицилії, Тамані, Криму у роки Другої світової війни, військ ООН з Хиннаму у роки Корейської війни (1950–1953) тощо), або через загрозу захоплення озброєння і військової техніки, засобів та майна військ (сил) (евакуація сил Балтійського та Чорноморського флоту у 1918 р., радянських військових та цивільних плавзасобів з Азовського моря у 1942 р.) (Абрамов, В. В. 2006; Алепко, І. Г. 2008; Ачкасов, В. І. & Павлович, Н. Б. 1973; Владимирский, Л. А. 1962; Дивайн, Д. 1965; Коновалов, І. Л. 2003; Корбетт, Ю. 1927; Корбетт, Ю. 1930; Роскилл, С. 1967; Роскилл, С. 1970; Чірікалов, О. С. 2019; Articles on Evacuations 2011; Von Stauffenberg, Friedrich 2007);

перегрупування військ (сил) із подальшим веденням дій в іншому районі через його пріоритетність в умовах, що склалися на ТВД, або через недоцільність подальшого утримання районів (рубежів) (евакуація союзників з Гавра, Остед, Галліполі у роки Першої світової війни, радянських військ з Одеси, японських військ з Гуадалканала та Алеутських островів під час Другої світової війни, російських підрозділів з острова Зміїний) (Астахов, І. 2020; Белли, В. А. & Павлович, Н. Б. 1964; Владимирский, Л. А. 1960; Коленковский, А. 1938; Морисон, С. Э. 2002; Морозов, М. Э. & Кузнецов, А. Я. 2015; Соколов, Б. В. 2016; Такусиро, Хаттори 1973; Venbow, Tim 2016).

За результатами аналізу евакуацій військ (сил) морем в означений період автор встановив, що у більшості випадків протиборчі сторони розпочинали підготовку до евакуаційних заходів вже безпосередньо майже у критичних умовах обстановки, чи не могли ефективно реагувати на динамічні зміни у ній навіть в умовах завчасно розроблених планів евакуації, у наслідок чого ви-

никала необхідність корегування мети операцій (дій) з евакуації.

У підсумку, автор виявив закономірність розвитку воєнного мистецтва з підготовки і застосування військ (сил) в евакуації морем, а саме: залежність мети евакуації військ (сил) морем від воєнно-стратегічної та воєнно-політичної обстановки.

Своєчасність прийняття рішення на евакуацію військ (сил) у значній мірі залежала від низки чинників, зокрема ідеологічної направленості держави, приймалося це рішення колегіально (у складі коаліції) чи одноосібно (керівництвом однієї держави). У той же час, військо та політичне керівництво намагалося надати ініціативу під час підготовки та проведення евакуації її безпосереднім планувальникам та виконавцям, періодично здійснюючи контроль над виконанням ключових позицій плану евакуації. Такий підхід (директивний метод управління), за винятком окремих епізодів, у цілому приводив до успішних результатів. Натомість, особисте втручання у роботу органів управління військових керівників (Й. Сталіна та А. Гітлера) в окремі операції (СРСР — Таллінський перехід Балтійського флоту, евакуація військ Кримського фронту, Німеччина — евакуація Африканського корпусу з Тунісу, військ 17-ої армії з Криму) призводили до значних втрат під час евакуації чи її зриву (Абрамов, В. В. 2006; Зубков, Р. А. 2012; Исаев, А., Глухарев, Н., Романько, О. & Хазанов, Д. 2016). Отже, друга тенденція пов'язана з посиленням раціонального поєднання принципів централізації та децентралізації у системі управління військами (силами) в евакуації морем. Відповідно, автор виявив закономірність — залежність ефективності управління військами (силами) у ході підготовки та проведення евакуації морем від рівня централізації військово-політичного керівництва, реалізації принципу єдиноначальності на усіх рівнях та оптимального поєднання централізації та децентралізації управління військами (силами).

У процесі підготовки та проведення евакуації військ (сил) морем спостерігалося поступове набуття спроможностей органами управління щодо прийняття рішень в умовах інтенсивних бойових дій, зберігаючи контроль над ходом евакуації, прогнозування та розпізнавання змін в обстановці зі своєчасним реагуванням на них. Це відображалося на якості підготовки та ефективності виконання завдань евакуації у ході її проведення усіма компонентами збройних сил, відомств, сили та засоби яких були залучені до таких опе-

рацій (дій). Створення об'єднаних оперативних угруповань в евакуаціях призвело до взаємного впливу видів збройних сил. Другим аспектом було зростання раціональності розподілу завдань евакуації між бойовими кораблями (катерами), допоміжними суднами, а також плавзасобами від різних відомств, що підвищувало ефективність їх застосування (використання) та сприяло успішному завершенню евакуаційних заходів. Фактично, останньою невдалою евакуацією військ (сил) морем стратегічного рівня у цей період, що розпочалася та була зірвана, варто вважати евакуацію Африканського корпусу з Тунісу у травні 1943 р. У подальшому німецьке командування успішно евакуювало війська з Сицилії та деяких островів Середземного моря, а також війська (сили) та цивільне населення (до 2,5 млн осіб) на Балтійському ТВД. Також успішно були реалізовані заходи евакуації японських військ у 1943–1944 рр., гомінданівської армії у 1949 р., військ ООН під час Корейської війни у 1950 р., російських підрозділів з острова Зміїний. У підсумку, автор виявив такі тенденції:

підвищення спроможностей органів управління армії та флоту, частини (підрозділи) яких були залучені до евакуації, у результаті поглиблення різноманітного (міжвидового, міжвідомчого, коаліційного) характеру застосування військ (сил) в евакуаційних заходах морем;

трансформація характеру (різноманітного, міжвидового, міжвідомчого, коаліційного) застосування військ (сил) в евакуації морем.

Одночасно простежується закономірність, що визначає залежність ходу і результатів евакуації морем від якості підготовки військових керівників, органів військового управління та рівня координації й об'єднання зусиль видів і родів збройних сил, що входили до складу міжвидового (міжвідомчого, коаліційного) угруповання військ (сил) та залучалися до її підготовки та проведення.

У період, що досліджується, відбувався небачений раніше прогрес розроблення принципово нових форм і способів бойового та оперативного застосування військ (сил), здійснювалося оснащення озброєнням і військовою технікою, що безперервно і швидко вдосконалювалася, з'являлися нові засоби ведення збройної боротьби. Впровадження досягнень науково-технічного прогресу у військову справу призвело до зростання бойових можливостей військ, ускладнення процесу підготовки і ведення операцій (бойових дій), розширення їх динамізму і просторового

розмаху. Під впливом розвитку бойових засобів та ускладнення завдань отримали подальший розвиток існуючі та з'явилися нові класи кораблів, зокрема під час Першої світової війни — авіаносні кораблі, торпедні катери, мисливці за підводними човнами, підводні мінні загороджувачі (Горшков, С. Г. 1979). Безумовно, зазначене призвело до необхідності змін у формах оперативної побудови та бойових порядків, у тому числі під час евакуації військ (сил) морем. Так, поява підводних німецьких човнів та мінна загроза на морі спонукала керівництво Антанти створити та застосовувати окремі корабельні пошуково-ударні групи під час евакуації своїх військ із Галліполі та Балкан у 1915–1916 рр. (Коленковський, А. 1938; Писарев, Ю. А. 1968; Томази, А. 1940), широке застосування авіації у контревакуаційних діях під час Другої світової війни змусило акцентувати увагу на протиповітряній обороні районів евакуації у повітрі, на суходолі та на переході морем. Відповідно, плавзасоби, що мали на озброєнні засоби боротьби з відповідними засобами нападу, поступово стали входити до складу угруповань (поодинокі або у складі тактичних груп чи загонів). Підвищення вимог щодо охорони, оборони військ (сил) у ході підготовки та проведення таких операцій (дій) надало пріоритетності використанню сильних сторін кожного виду (роду) збройних сил в інтересах успішного виконання ними завдань евакуації та потребувало їх інтеграції (об'єднання) з метою зосередження зусиль на досягненні кінцевої мети евакуації. За результатами аналізу евакуацій військ (сил) морем в означений період автор виявив тенденції, безпосередньо пов'язані з розвитком озброєння та військової техніки, зокрема морської мінної, торпедної, протикорабельної та протичовнової зброї, появою та широким застосуванням авіації, ракетної зброї, засобів РЕБ, а саме:

підвищення захисних спроможностей сил евакуації за рахунок удосконалення існуючих та створення нових елементів оперативної побудови та бойових порядків у результаті появи та широкого застосування нових бойових сил та засобів;

розширення обсягу завдань, що виконували війська (сили) під час евакуації, та ускладнення їх змісту; перехід від самостійних дій різнорідних угруповань сил флоту до спільних операцій із евакуації військ (сил).

Також виявлена відповідна закономірність, що стосується залежності оперативної побудови та бойових порядків сил евакуації від обсягу та змісту завдань.

У результаті широкого застосування нових бойових сил та засобів завдання забезпечення дій флоту в евакуації значно ускладнилося, з'явилися нові види забезпечення: протимінна оборона, протичовнова оборона, протиповітряна оборона, протикатерна тощо. Необхідно також акцентувати увагу на тому, що під час підготовки та проведення низки евакуацій військ (сил) морем в означений період (союзників з Дарданелл, радянських військ із Ханко та Одеси, японських військ із Гуадалканала та Алеутських островів) необхідно умовою успішності керівники операцій (дій) вважали абсолютну таємність процесу її підготовки та реалізації. Таким чином, спостерігалось поступове підвищення забезпечуючих дій (розвідки, маскування, оперативного прикриття та логістичного забезпечення). У цьому ж контексті автор визначив основні тенденції, пов'язані з підвищенням ролі всебічного забезпечення евакуацій військ (сил) морем, зокрема:

підвищення ефективності оперативного (бойового) забезпечення за рахунок удосконалення існуючих та появи нових її видів (протимінного, протичовнового тощо) у результаті створення та широкого застосування нових і модернізованих зразків озброєння та військової техніки;

підвищення ролі забезпечуючих дій (розвідки, радіоелектронної боротьби, маскування, оперативного прикриття, логістичного забезпечення).

Виявлена автором закономірність розкриває залежність підготовки, проведення та результатів евакуації військ (сил) морем від її всебічного забезпечення.

Досвід евакуації військ (сил) морем у воєнних конфліктах ХХ — першої чверті ХХІ сторіччя засвідчив, що їх результативність залежала від наявних морських перевізних спроможностей, що можна було використати у цих операціях (діях). Для перевезення морем використовувалися зазвичай цивільні плавзасоби, бойові кораблі (катери), допоміжні судна, а в окремих випадках — підводні човні (Гончаров, В. 2020; Исаев, А., Глухарев, Н., Романько, О. & Хазанов, Д. 2016). З появою нових типів та класів кораблів (суден) динаміка їх залучення в якості морських засобів перевезення в евакуаціях зростала (Алексеев, И. 2020; Вайнер, Б. А. 1989; Гончаров, В. 2003). Необхідно зазначити, що в окремих операціях (операція «Ганнібал» у 1945 р.) значну частину завдань із перевезення особового складу та вантажів виконували цивільні великотоннажні судна, зокрема пасажирські лайнери, круїзні судна (Алексеев, И. 2020; Гольчиков, С. А. 2005). За-

лежно від обстановки на ТВД та з урахуванням перевізних спроможностей морем, обиралися два способи проведення евакуації: послідовний (передбачав послідовний відвід військ (сил) із районів (рубежів), що оборонялися, з подальшим їх завантаженням на плавзасоби і перевезення морем декількома рейсами) та одночасний (одночасний відвід військ (сил) з районів (рубежів), що оборонялися, з подальшим їх завантаженням на плавзасоби і перевезення морем одним рейсом). Проте ключове значення мала наявність необхідної кількості плавзасобів у визначеному районі у певний час. Аналіз евакуацій означеного періоду показав, що послідовний спосіб їх проведення був основним; в окремих випадках, коли необхідно було у найкоротші терміни вивезти основну частину військ (сил) (евакуація радянських сил (військ) з Таллінна у 1941 р.), використовувався одночасний спосіб. Таким чином, на підставі вищезазначеного автор виявив тенденцію, пов'язану з поступовим збільшенням перевізних спроможностей морських плавзасобів, залучених до евакуації військ (сил) морем, та закономірності — залежності способу проведення евакуації від часу та необхідних сил і засобів для перевезення військ (сил) морем.

Суттєве значення на підготовку, хід та результати евакуації військ (сил) морем у період, що досліджується, мала ступінь ефективності контревакуаційних дій противника, що, у свою чергу, залежала від його бойових спроможностей на морі, суходолі та у повітрі. Розвиток сил та засобів збройної боротьби у цей період відобразився на активності контревакуаційних дій у різних сферах. Так, під час Першої світової війни на момент проведення евакуації союзних військ з Галліполі та Балканського півострова противник Антанти не мав достатніх спроможностей для її зриву ні на морі, ні у повітрі. Аналогічна ситуація спостерігалася під час евакуації військ (сил) «Білого руху» та Антанти у ході Громадянської війни у Росії, військ ООН з Хиннаму (Гончаров, В. 2003; Доценко, В. 2002 Коновалов, І.Л. 2003). Натомість, інтенсивне застосування авіації у контревакуаційних діях призвело до значних втрат сил евакуації у районі Дюнкерку (1940), узбережжя Греції та біля острова Крит

(1941), під час переходу морем з Таллінна (1941), у районі Керчі та Севастополя (1942); комплексне застосування різних видів англо-американських сил призвело до зриву евакуації морем угруповань Африканського корпусу (1943) (Operation Retribution (1943). 2020), а стримні дії радянських військ на суходолі з одночасною висадкою морських десантів у портах евакуації унеможливили вивезення морем частини японської Квантунської армії (1945). Водночас, у деяких випадках, навіть в умовах переваги противника на морі, у повітрі та на суходолі, завдяки нераціональному застосуванню ним наявних сил та засобів, вдавалося підготувати та провести успішну евакуацію морем значних сил, зокрема 17-ої німецької армії з Тамані (1943) та Криму (1944), німецько-італійського угруповання з Сицилії (1943). У підсумку, автор виявив наступну тенденцію — посилення впливу (активного та пасивного) контревакуаційних дій противника на підготовку, хід та результати евакуації військ (сил) морем. Аналіз евакуації військ (сил) морем у воєнних конфліктах ХХ — першої чверті ХХІ сторіччя надав можливість встановити також закономірність, що розкриває залежність перебігу та результатів евакуації військ (сил) морем від ефективності контревакуаційних заходів противника.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, автор виявив основні напрями, найбільш значущі тенденції та закономірності розвитку воєнного мистецтва з підготовки і застосування військ (сил) в евакуації морем у воєнних конфліктах ХХ — першої чверті ХХІ сторіччя, що у подальшому дасть змогу сформулювати рекомендації щодо напрямів використання зазначеного досвіду у теорії воєнного мистецтва і практиці підготовки Збройних Сил України, сприяти цілеспрямованій науково-досліджувальній діяльності щодо обґрунтування форм та способів застосування військ (сил) у таких операціях (діях). У той же час, з урахуванням появи на озброєнні сучасних армій новітніх систем озброєння та військової техніки, змін форм та способів ведення збройної боротьби, вищевказані тенденції та закономірності залишаються відкритими для корегувань, уточнень і доповнень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Абрамов, В. В. (2006). *Керченская катастрофа 1942*. Москва: Яуза, 352 с.
- Алексеев, И. (2020). Этот дьявольский ценный лайнер. Операция «Ганнибал». URL: <https://www.e-reading.club/bookreader.php/> [дата зверн.: 05.04.2023].
- Алепко, И. Г. (2008). *Краснознаменный Балтийский флот 1939–1945. Очерки. Хроника*. Москва: Сосновой Бор, 371 с.
- Астахов, И. (2020). Дарданелльская операция: «Искусство уйти по-английски». URL: <https://uc.od.ua/columns/iastahov/1221755> [дата зверн.: 05.04.2023].
- Ачкасов, Н. Б. (2018). *Военная история: учебник для военных вузов*. Санкт-Петербург: Питер, 448 с.
- Ачкасов, В. И. & Павлович, Н. Б. (1973). *Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне*. Москва: Воениздат, 406 с.
- Белли, В. А. & Павлович, Н. Б. (1964). *Флот в Первой мировой войне: действия флотов на Северном, Средиземноморском и океанских театрах* (в 2 т., Т. 2). Москва: Воениздат, 364 с.
- Вайнер, Б. А. (1989). *Советский морской транспорт в Великой Отечественной войне*. Москва: Воениздат, 303 с.
- Владимирский, Л. А. (1960). *Военно-Морской флот Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк. Черноморский флот* (в 3 т., Т. 2). Москва: Главный штаб ВМФ, 592 с.
- Владимирский, Л. А. (1962). *Военно-Морской флот Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк. Краснознаменный Балтийский и Тихоокеанский флот* (в 3 т., Т. 3). Москва: Главный штаб ВМФ, 667 с.
- Гольчилов, С. А. (2005). *Поле боя — Пруссия*. Калининград, 154 с.
- Гончаров, В. (2020). Битва за Крит: схватка на море. URL: <https://warspot.ru/10799-bitva-za-krit-shvatka-na-more> [дата зверн.: 05.04.2023].
- Гончаров, В. (2003). *Гражданская война в России: оборона Крыма*. Москва: ООО «Издательство АСТ»; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 534 с.
- Горшков, С. Г. (1979). *Морская мощь государства*. Москва: Воениздат, 416 с.
- Доценко, В. (2002). *Гражданская война в России: Черноморский флот*. Москва: ООО «Изд-во АСТ», 544 с.
- Дивайн, Д. (1965). *Девять дней Дюнкерка*: сокр. перевод с английского. Москва: Воениздат, 240 с.
- Дузь-Крытченко, О. П., Пунда, Ю. В. & Грищенко, В. П. (2022). *Основи стратегії національної безпеки та оборони держави*: підручник: за заг. ред. А. М. Сиротенка. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 444 с.
- Зубков, Р. А. (2012). *Таллинский прорыв Краснознаменного Балтийского флота (август–сентябрь 1941 г.). События, оценки, уроки*. Москва: Эксмо, 590 с.
- Исаев, А., Глухарев, Н., Романько, О. & Хазанов, Д. (2016). *Битва за Крым 1941–1944 гг.* Москва: Эксмо: Яуза, 896 с.
- Коленковский, А. (1938). *Дарданелльская операция*. Москва: Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР, 136 с.
- Коновалов, И. Л. (2003). *Война в Коре, 1950–1953*. Санкт-Петербург: ТОВ «Полигон», 923 с.
- Корбетт, Ю. (1927). *Операции английского флота в мировую войну* (в 6 т., Т. 1): перевод с английского М. Л. Бертесона. Ленинград: Управление Военно-Морских Сил РККА, 434 с.
- Корбетт, Ю. (1930). *Операции английского флота в мировую войну* (в 6 т., Т. 3): перевод с английского М. Л. Бертесона. Ленинград: Управление Военно-Морских Сил РККА, 425 с.
- Ларионов, В. В., Антонов, И. Я. & Выродов, Н. А. (1987). *Эволюция военного искусства: Этапы, тенденции, принципы*: под ред. Ф. Ф. Гайворонского. Москва: Воениздат, 246 с.
- Лисенко, О., Грицюк, В., Голубко, В. & Кривизюк, Л. (2019). *Історія війн і воєнного мистецтва. Від масових армій до відродження професійних армій (XX — початок XXI ст.)*. (в 3 т., Т. 3). Харків: Фоліо, 783 с.
- Мандрагеля, В. (2003). *Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз*: монографія. Київ: Видавництво ЕУ, 570 с.
- Морисон, С. Э. (2002). *Американский ВМФ во Второй мировой войне. Борьба за Гвадалканал август 1942 — февраль 1943*: перевод с английского. Москва: АСТ, Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 544 с.

- Морозов, М. Э. & Кузнецов, А. Я. (2015). *Черноморский флот в Великой Отечественной войне. Краткий курс боевых действий*. Москва: Яуза-пресс, 448 с.
- Писарев, Ю. А. (1968). *Сербия и Черногория в первой мировой войне*. Москва: Наука, 376 с.
- Роскилл, С. (1967). *Флот и война*. (в 3 т., Т. 1): перевод с английского И. Енгеева. Москва: Воениздат, 560 с.
- Роскилл, С. (1970). *Флот и война*. (в 3 т., Т. 2): перевод с английского И. Енгеева. Москва: Воениздат, 528 с.
- Сидоров, С. В., Фурман, І. І. & Резнік, В. І. (2013). *Розвиток воєнного мистецтва у війнах першої половини ХХ століття (1904–1939)*: монографія. Київ: ЦП «Компринт», 206 с.
- Соколов, Б. В. (2016). *Битвы за цитадели Второй мировой. Осады, штурмы, капитуляции*. Москва: Вече, 448 с.
- Такусиро, Хаттори. (1973). *Япония в войне 1941–1945*: сокр. перевод с японского В. П. Гужавина, В. А. Защипайло и др. Москва: Воениздат, 630 с.
- Телелим, В. М., Загорка, О. М. & Стрижевський, В. В. (2012). *Досвід створення та застосування угруповань військ (сил) у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ та на початку ХХІ століття*: монографія. Київ: НУОУ, 336 с.
- Толубко, В. Б., Бут, Ю. І. & Косевцов, В. О. (2002). *Основні закономірності сучасних локальних війн та збройних конфліктів*. Київ: НАОУ, 67 с.
- Томази, А. (1940). *Морская война на Адриатическом море. 1914–1918*: перевод с французского В. Я. Новицкого. Воен.-мор. акад. им. Ворошилова. Москва-Ленинград: Военмориздат, 164 с.
- Чірікалов, О. С. (2019). *Евакуаційні заходи союзних військ (сил) Антигітлерівської коаліції у першому періоді Другої світової війни (вересень 1939 р. — червень 1941 р.)*: воєнно-історичний нарис. Київ: ЦП «Компринт», 62 с.
- Articles on Evacuations, including: Dunkirk Evacuation, Operation Cycle, Operation Ariel, Operation Alphabet, Operation Moses, Rescue of the Danish Jews. Evacuations of civilians in Britain during World War II. Operation Frequent Wind, Operation Babylift*. (2011). Nephaestus Books, 126 p.
- Benbow, Tim. (2016). *Operation Dynamo: The Evacuation from Dunkirk, May–June 1940* (Naval Staff Histories of the Second World War). Helion and Company, 302 p.
- Von Stauffenberg, Friedrich. (2007). *The Battle of Sicily: How the Allies Lost Their Chance for Total Victory*. United States, Stackpole Books, 368 p.
- Operation Retribution (1943). (2020). URL: <https://www.revolvy.com/page/Operation-Retribution-%281943%29> [дата зверн.: 05.04.2023].

REFERENCES

- Abramov, V. V. (2006). *Kerchenskaya katastrofa 1942* [Kerch disaster 1942]. Moskva: Yauza, 352 s. [in Russian].
- Aleksyeyev, I. (2020). Etot dyavol's'kyu tsennyu layner. Operatsiya "Hannibal" [This devilish valuable liner. Operation "Hannibal"]. URL: <https://www.e-reading.club/bookreader.php/> [Accessed: 05.04.2023]. [in Russian].
- Alepko, Y. H. (2008). *Krasnoznamennyu Baltyskiy flot 1939–1945. Ocherky. Khronika* [Red Banner Baltic Fleet 1939–1945. Essays. Chronicle]. Moskva: Sosnovoy Bor, 371 s. [in Russian].
- Astakhov, Y. (2020). Dardanel'skaya operatsiya: "Yskusstvo uyty po-anhliys'ky" [Dardanelles operation: "The art of leaving in English"]. URL: <https://uc.od.ua/columns/iastahov/1221755> [Accessed: 05.04.2023]. [in Russian].
- Achkasov, N. B. (2018). *Voennaya ystoriya* [Military history]: uchebnyk dlya voennykh vuzov. Sankt-Peterburh: Pyter, 448 s. [in Russian].
- Achkasov, V. Y. & Pavlovych, N. B. (1973). *Sovetskoe voenno-morskoe yskusstvo v Velykoy Otechestvennoy voyne* [Soviet naval art in the Great Patriotic War]. Moskva: Voennydat, 406 s. [in Russian].
- Belli, V. A. & Pavlovych, N. B. (1964). *Flot v Pervoy Myrovoy: deystvia flota na Severnom, Sredyemnomnomorskom i okeanskykh teatrakh* [Fleet in World War I: Fleet Operations in the Northern, Mediterranean and Oceanic Theaters] (v 2 t., T. 2). Moskva: Voennydat, 364 s. [in Russian].

Vayner, B. A. (1989). *Sovetskyy morskoy transport v Velykoy Otechestvennoy voyne* [Soviet sea transport in the Great Patriotic War]. Moskva: Voenyzdat, 303 s. [in Russian].

Vladymyrskyy, L. A. (1960). *Voенно-Mors'koy flot Sovetskoho Soyuzа v Velykoy Otechestvennoy voyne 1941–1945 gg. Voенно-ystorycheskyy ocherk. Chernomorskyy flot* [The Navy of the Soviet Union in the Great Patriotic War 1941–1945. Military history essay. Black Sea Fleet] (v 3 t., T. 2). Moskva: Hlavnyy shtab VMF, 592 s. [in Russian].

Vladymyrskyy, L. A. (1962). *Voенно-Mors'koy flot Sovetskoho Soyuzа v Velykoy Otechestvennoy voyne 1941–1945 gg. Voенно-ystorycheskyy ocherk. Krasnoznamennyy Baltyyskyy y Tykhookeanskyy flot* [The Navy of the Soviet Union in the Great Patriotic War 1941–1945. Military history essay. Red Banner Baltic and Pacific Fleet] (v 3 t., T. 3). Moskva: Hlavnyy shtab VMF, 667 s. [in Russian].

Hol'chikov, S. A. (2005). *Pole boya — Prussiya* [Battlefield — Prussia]. Kalininhrad, 154 s. [in Russian].

Honcharov, V. (2020). *Bytva za Kryt: skhvatka na more* [Battle of Crete: Skirmish at Sea]. URL: <https://warspot.ru/10799-bitva-za-krit-shvatka-na-more> [Accessed: 05.04.2023]. [in Russian].

Honcharov, V. (2003). *Hrazhdanskaya voyna v Rossyy: oborona Kryma* [Russian Civil War: Defense of Crimea]. Moskva: OOO “Yzdatel'stvo ACT”; Sankt-Peterburh: Terra Fantastica, 534 s. [in Russian].

Horshkov, S. H. (1979). *Morskaya moshch' hosudarstva* [Maritime power of the state]. Moskva: Voenyzdat, 416 s. [in Russian].

Dotsenko, V. (2002). *Hrazhdanskaya voyna v Rossyy: Chernomorskyy flot* [Russian Civil War: Black Sea Fleet]. Moskva: OOO “Yzd-vo AST”, 544 s. [in Russian].

Divayn, D. (1965). *Devyat' dney Dyunkerka* [Nine Days of Dunkirk]: sokr. perevod s anhlyyskoho. Moskva: Voenyzdat, 240 s. [in Russian].

Duz'-Kryatchenko, O. P., Punda, YU. V. & Hryshchenko, V. P. (2022). *Osnovy stratehiyi natsional'noyi bezpeky ta oborony derzhavy* [Basics of national security and state defense strategy]: pidruchnyk: za zah. red. A. M. Syrotenka. Kyiv: NUOU im. Ivana Chernyakhovskoho, 444 s. [in Ukrainian].

Zubkov, R. A. (2012). *Tallins'kyy proryv Krasnoznamennoho Baltiys'koho flota (avgust – sentuabr' 1941 g.). Sobytyya, otsinky, uroky* [Tallinn breakthrough of the Red Banner Baltic Fleet (August–September 1941). Events, assessments, lessons]. Moskva: Eksmo, 590 s. [in Russian].

Isayev, A., Hlukharev, N., Romanko, O. & Khazanov, D. (2016). *Bytva za Krym 1941–1944 gg.* [Battle for Crimea 1941–1944]. Moskva: Eksmo: Yauza, 896 s. [in Russian].

Kolenkovs'kyy, A. (1938). *Dardanel'skaya operatsiya* [Dardanelles operation]. Moskva: Hosudarstvennoe voенное yzdatel'stvo Narkomata oborony Soyuzа SSR, 136 s. [in Russian].

Konovalov, Y. L. (2003). *Voyna v Koreyi, 1950–1953 gg.* [War in Korea, 1950–1953]. Sankt-Peterburh: TOV “Polihon”, 923 s. [in Russian].

Korbett, Yu. (1927). *Operatsiyi anhliys'koho flota v myrovoy voyne* [Operations of the British Navy in the World War] (v 6 t., T. 1): perevod s anhliys'koho M. L. Berteson. Lenynhrad: Upravlinnya Voyenno-Mors'kykh Syl RKKА, 434 s. [in Russian].

Korbett, Yu. (1930). *Operatsiyi anhliys'koho flota v myrovoy voyne* [Operations of the British Navy in the World War] (v 6 t., T. 3): perevod s angliys'kogo M. L. Berteson. Lenyngrad: Upravlinnya Voyenno-Mors'kykh Syl RKKА, 425 s. [in Russian].

Larionov, V. V., Antonov, Y. YA. & Vyrodov, N. A. (1987). *Evolyutsiya voennogo yskusstvo: Etapy, tendentsiyi, pryntsypu* [The evolution of military art: Stages, trends, principles]: pid red. F. F. Gayvoronskogo. Moskva: Voenyzdat, 246 s. [in Russian].

Lysenko, O., Hrytsyuk, V., Holubko, V. & Kryviziuk, L. (2019). *Istoriya viyny i voyennoho mystetstva. Vid masovykh armiy do vidrozhennya profesiynnykh armiy (XX — pochatok XXI st.)* [History of wars and military art. From mass armies to the revival of professional armies (XX — early XXI centuries)] (v 3 t., T. 3). Kharkiv: Folio, 783 s. [in Ukrainian].

Mandrahelya, V. (2003). *Prychyny ta kharakter voyen (zbroynykh konfliktiv): filosof's'ko-sotsiologichnyy analiz: monohrafiya* [Causes and nature of wars (armed conflicts): philosophical and sociological analysis: monograph]. Kyiv: Vydavnytstvo YEU, 570 s. [in Ukrainian].

Morison, S. E. (2002). *Amerykans'kyy VMF vo Vtoroy mirovoy voyne. Bor'ba za Huadalkanal, avgust 1942 — fevral' 1943* [US Navy in World War II. Fight for Guadalcanal August 1942 — February 1943]: perevod s angl. Moskva: AST, Sankt-Peterburh: Terra Fantastica, 544 s. [in Russian].

Morozov, M. E. & Kuznetsov, A. Ya. (2015). *Chernomorskyi flot v Velykoy Otechestvennoy voyne. Kratkyi kurs boevykh deystviy* [Black Sea Fleet in the Great Patriotic War. A short course of hostilities]. Moskva: Yauzpress, 448 s. [in Russian].

Pysarev, Yu. A. (1968). *Serbiya i Chernogoriya v pervoy mirovoy voyne* [Serbia and Montenegro in World War I]. Moskva: Nauka, 376 s. [in Russian].

Roskill, S. (1967). *Flot i voyna* [Navy and war] (v 3 t., T. 1): perevod s anglyyskogo Y. Engeeva. Moskva: Voenyzzdat, 560 s. [in Russian].

Roskill, S. (1970). *Flot i voyna* [Navy and war] (v 3 t., T. 2): perevod s anglyyskogo Y. Engeeva. Moskva: Voenyzzdat, 528 s. [in Russian].

Sydorov, S. V., Furman, I. I. & Reznik, V. I. (2013). *Rozvytok voyennoho mystetstva u viynakh pi shoyi polovyny XX stolittya (1904–1939): monohrafiya* [The development of military art in the infantry wars of the 20th century (1904–1939): monograph]. Kyiv: TSP “Komprynt”, 206 s. [in Ukrainian].

Sokolov, B. V. (2016). *Bytvy za tsytadely Vtoroy myrovoy. Osady, shturmy, kapitulyatsiyi* [Battles for the citadels of World War II. Sieges, assaults, capitulations]. Moskva: Vecher, 448 s. [in Russian].

Takusiro, Khattori. (1973). *Yaponiya v voyne 1941–1945* [Japan in the war 1941–1945]: sokr. perevod s yaponskogo V. P. Guzhavina, V. A. Zashchypaylo y dr. Moskva: Voenyzzdat, 630 s. [in Russian].

Telelym, V. M., Zahorka, O. M. & Stryzhevskyy, V. V. (2012). *Dosvid stvorenniya ta zastosuvannya uhrupovan' viys'k (syl) u lokal'nykh viynakh i zbroynykh konfliktakh druhoyi polovyny XX ta na pochatku XXI stolittya: monohrafiya* [The experience of creating and using groups of troops (forces) in local wars and armed conflicts of the second half of the 20th and the beginning of the 21st century: monograph]. Kyiv: NUOU, 336 s. [in Ukrainian].

Tolubko, V. B., But, Yu. I. & Kosevtsov, V. O. (2002). *Osnovni zakonirnosti suchasnykh lokal'nykh viyn ta zbroynykh konfliktiv* [The main regularities of modern local wars and armed conflicts]. Kyiv: NAOU, 67 s. [in Ukrainian].

Tomazi, A. (1940). *Morskaya voyna na Adryatycheskom more. 1914–1918* [Naval war on the Adriatic Sea. 1914–1918]: perevod s frantsuzskogo V. Ya. Novytskoho. Voen.-mor. akad. v Voroshylova. Moskva-Leningrad: Voenmoryzzdat, 164 s. [in Russian].

Chirikalov, O. S. (2019). *Evakuatsiyni zakhody soyuznykh viysk (syl) Antyhitlerivskoyi koalitsiyi u pershomu periodi Druhoyi svitovoyi viyny (veresen' 1939 r. — cherven 1941 r.)* [Evacuation measures of allied troops (forces) of the Anti-Hitler coalition in the first period of the Second World War (September 1939 — June 1941): a military-historical essay]. Kyiv: TSP “Komprynt”, 62 s. [in Ukrainian].

Articles on Evacuations, including: Dunkirk Evacuation, Operation Cycle, Operation Ariel, Operation Alphabet, Operation Moses, Rescue of the Danish Jews. Evacuations of civilians in Britain during World War II. Operation Frequent Wind, Operation Babylift. (2011). Hephaestus Books, 126 p. [in English].

Benbow, Tim. (2016). *Operation Dynamo: The Evacuation from Dunkirk, May–June 1940* (Naval Staff Histories of the Second World War). Helion and Company, 302 p. [in English].

Von Stauffenberg, Friedrich. (2007). *The Battle of Sicily: How the Allies Lost Their Chance for Total Victory*. United States, Stackpole Books, 368 p. [in English].

Operation Retribution (1943). (2020). URL: <https://www.revolvy.com/page/Operation-Retribution-%281943%29> [Accessed: 05.04.2023]. [in English].

Oleksii CHIRIKALOV

PhD of Historical Sciences,

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1939-8322>

**THE MAIN DIRECTIONS, TENDENCIES AND PATTERNS OF DEVELOPMENT
OF MILITARY ART OF TRAINING AND EMPLOYMENT OF TROOPS (FORCES)
IN EVACUATION BY SEA IN MILITARY CONFLICTS
OF XX — FIRST QUARTER OF XXI CENTURY**

In the context of the large-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the understanding and awareness of military history by military specialists, the ability to use it creatively in combat training and solving combat tasks have become particularly relevant. In this context, the experience of training and employment of troops (forces) in interspecies (interagency, coalition) operations (actions), including evacuation of troops (forces) by sea, is of great importance. At the same time, in order to professionally solve the tasks, especially in difficult combat conditions, military specialists face an urgent need to predict possible developments in the future, which requires them to have a clear understanding of the trends and patterns of development of the art of war.

An analysis of the main studies and publications of domestic and foreign researchers on the history of military art in military conflicts of the twentieth and first quarter of the twenty-first century shows that they mainly focus on identifying the main trends in the development of military art of our time, highlighting the most important socio-economic, political, spiritual and other components of the preparation and conduct of interspecies (interagency, coalition) operations (actions). At the same time, the study of trends and patterns in the development of military art related to the evacuation of troops (forces) by sea has been ignored by researchers and has not been the subject of a holistic, thorough and objective military history study. As a result, the study of this issue is of both practical and scientific and theoretical importance.

In the article, based on the analysis of the evacuation of troops (forces) by sea in military conflicts of the twentieth — first quarter of the twenty-first century, the author identifies and substantiates the most significant trends and patterns of development of the military art of training and employment of troops (forces) in such operations (actions) which can form the basis for the vision of further prospects for its development. Also, taking into account the experience of preparation, progress and results of the evacuation of troops (forces) by sea during the specified period, the main directions of development of military art in these matters are determined.

Keywords: *evacuation of troops (forces), military art, regularities of military art, employment of troops (forces), training of troops (forces), trends in military art, Armed Forces, operation, evacuation operation, evacuation procedure, methods, forms.*